

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.5>
УДК 340.12:347

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ЗА ДОПОМОГОЮ СИСТЕМИ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК: МІЖНАРОДНО – ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Юркевич І.,

*старший викладач кафедри кримінального права та процесу
юридичного факультету
Західноукраїнського національного університету*

Юркевич І. Захист прав людини за допомогою системи юридичних клінік: міжнародно–правовий аспект.

Захист прав людини та можливість їх реалізації є одним із актуальних питань протягом всього існування людства. Юридичний механізм захисту прав людини – це можливість здійснення громадянами певних дій щодо захисту власних прав, інтересів та свобод.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість напрямку державотворення. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Розбудова України як демократичної, правової, соціальної держави, закріплення в Конституції України положення про найвищу соціальну цінність людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки вимагає формування нових підходів до захисту прав людини.

На даному етапі професіоналізації суспільства в період постмодерну важливим є формування нової юридичної еліти, здатної нести відповідальність за правове забезпечення діяльності людини та визначення правового захисту всієї соціальної спільноти. Для вирішення зазначеної проблеми необхідним є підвищення якості підготовки студентів - юристів, оскільки сучасний процес навчання переобтяжений теоретичною інформацією і тому лише частково може сприяти практичній підготовці. Юридичні клініки в своїй діяльності мають на меті, перш за все, закласти в студента основи захисту прав людини. Виховати у них повагу до демократичних цінностей, верховенства права та захисту прав людини визначених в основних документах, пов'язаних з інтегруванням України до Європи. Студенти навчаються надавати якісну правову допомогу усім незахищеним верствам населення, чії права та інтереси потребують захисту. Використовують при цьому як національне так і міжнародне право. Юридичні клініки зарубіжних країн мають також багаторічний досвід із захисту прав людини, що може слугувати нам добрим прикладом для впровадження у нашу діяльність. Саме тому дослідження даного питання, а особливо із вивченням міжнародного досвіду, створить запоруку успіху для майбутніх фахівців.

Врешті-решт, захист прав людини – це найнадійніший механізм на національному рівні. Проте на міжнародній арені існує безліч аспектів захисту. Відповідно нам необхідно брати до уваги міжнародний досвід для вдосконалення нашої національної системи.

Метою наукової статті є відображення результатів комплексного аналізу міжнародно – правового регулювання захисту прав людини за допомогою системи юридичних клінік.

Автор приходить до висновку, що через переосмислення сучасних методів навчання юристів та використання юридичних клінік як базового досвіду різних практикуючих студентів вводиться поняття «юридична клінічна освіта», метою якого є надання студентам безкоштовних практичних навичок. Надавати правову допомогу населенню. Юридична клінічна освіта - це спосіб надання безоплатної правової допомоги масам шляхом навчання та інших форм практики на базі юридичних клінік в коледжах та університетах, щоб студенти могли набути навиків юридичної практики.

Ключові слова: юридичні клініки, захист прав людини, безоплатна правова допомога, міжнародний досвід, соціально незахищені верстви населення.

Yurkevich I. Protection of human rights through a system of legal clinics: an international legal aspect.

The protection of human rights and the possibility of their realization is one of the most important issues throughout human existence. The legal mechanism for the protection of human rights is the possibility for citizens to take certain actions to protect their rights, interests and freedoms.

Human rights and freedoms and their guarantees determine the content and direction of state formation. The state is accountable to man for his activities. Building Ukraine as a democratic, legal, social state, enshrining in the

Constitution of Ukraine the provisions on the highest social value of man, his life and health, honor and dignity, inviolability and security requires the formation of new approaches to human rights.

At this stage of professionalization of society in the postmodern period, it is important to form a new legal elite capable of being responsible for the legal support of human activities and determining the legal protection of the entire social community. To solve this problem, it is necessary to improve the quality of training of law students, as the modern learning process is overloaded with theoretical information and therefore can only partially contribute to practical training. Legal clinics in their activities aim, above all, to lay the student's foundations for the protection of human rights. To instill in them respect for democratic values, the rule of law and the protection of human rights set out in key documents related to Ukraine's integration into Europe. Students learn to provide quality legal assistance to all vulnerable groups whose rights and interests need protection. Both national and international law are used. Legal clinics of foreign countries also have many years of experience in the protection of human rights, which can serve as a good example for us to implement in our activities. That is why the study of this issue, and especially with the study of international experience, will create a guarantee of success for future professionals.

After all, the protection of human rights is the most reliable mechanism at the national level. However, there are many aspects of protection in the international arena. Accordingly, we need to take into account international experience to improve our national system.

The purpose of the scientific article is to reflect the results of a comprehensive analysis of international legal regulation of human rights protection through a system of legal clinics.

The author concludes that due to the rethinking of modern methods of teaching lawyers and the use of legal clinics as a basic experience of various practicing students, the concept of "legal clinical education" is introduced, which aims to provide students with free practical skills. Provide legal assistance to the population. Legal clinical education is a way to provide free legal aid to the masses through education and other forms of practice based on legal clinics in colleges and universities, so that students can acquire legal practice skills.

Key words: legal clinics, protection of human rights, free legal aid, international experience, socially vulnerable segments of the population.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Юридична клініка створена та функціонує на базі вищих навчальних закладів. Це унікальний навчально-практичний центр (лабораторія), що складається з викладачів та студентів старших курсів, який має на меті виховувати високоякісних юристів з теоретичними та практичними знаннями в галузі права. юридичної клініки, студенти набувають певних практичних навичок у юридичній діяльності та усвідомлюють потреби простих громадян; дізнаються, як захищати та відновлювати свої права, свободи та законні інтереси відповідно до закону та порядку. Водночас робота студентів контролюється інститутськими викладачами або кураторами серед юристів з великим досвідом роботи у правоохоронних органах: вони допомагають «клініцистам» здобути практичний досвід, забезпечують їх страхуванням, а також надають відвідувачам компетентну та професійну юридичну допомогу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Основна частина наукових робіт, які відіграють важливу роль у формуванні теоретико-методологічної бази дослідження даної проблематики, написана зарубіжними науковцями. Серед найбільш відомих дослідників слід особливо виділити Розенфельда Н.А., Isaenkova O.V., Karaarslan A., Kasim F.H., Karaarslan N., Ates O., Hosseini S.A.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою наукової статті є відображення результатів комплексного аналізу міжнародно – правового регулювання захисту прав людини за допомогою системи юридичних клінік.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Існують різні способи захисту прав та свобод людини і громадянина. Так, наприклад існують судовий механізм захисту прав та свобод людини і громадянина і позасудовий. Право громадян на судовий захист передбачене у статті 10 Загальної декларації права людини, згідно якої воно знайшло своє відображення у частині першій статті 55 Конституції України. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб. Відповідно до статті 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Кожен може звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ

чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, звісно перед тим скориставшись всіма національними засобами юридичного захисту. Судовий захист прав і свобод людини і громадянина необхідно розглядати як вид державного захисту прав і свобод людини і громадянина. І власне, відповідно до частини другої статті 55 Конституції України держава бере на себе такий обов'язок.[1]

Конституція України гарантує кожному судовий захист його прав у межах конституційного, цивільного, господарського, адміністративного і кримінального судочинства України. Для того щоб звернутися до суду необхідно скласти позовну чи іншу заяву, передбачену чинним процесуальним законодавством, надати суду відповідні докази та сплатити судовий збір. Позов має відповідати вимогам встановленим процесуальним законодавством. Підготувати документи для звернення до суду особа може самостійно або ж звернутися за правового допомоги, у тому числі безоплатно. [1]

Слід відмітити, що норми, які передбачають вирішення спорів, зокрема про поновлення порушеного права, не можуть суперечити принципу рівності усіх перед законом та судом і у зв'язку з цим обмежувати право на судовий захист. Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах.

Тож суд є пріоритетним, але далеко не єдиним органом захисту прав і свобод людини й громадянина, на що прямо звертається увага в Конституції.

Під другим видом захисту розуміємо розгляд звернень громадян в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Згідно до Конституції України (стаття 40), кожна людина має право направляти індивідуальні чи письмові звернення або особисто звертатись до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, до посадових та службових осіб. Порядок звернень визначається Законом України «Про звернення громадян».

Цей Закон передбачає, що громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки, а також особи рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України мають право подавати звернення, які не стосуються їх службової діяльності.

Особи, які не є громадянами України і законно знаходяться на її території, мають таке ж право на подання звернення, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами.

Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

В основі концепції юридичної допомоги в Україні лежить конституційно-правова аксіома про те, що всі особи, що знаходяться на території нашої держави, як такі, що є громадянами України, так і такі, що не мають громадянства, володіють гарантованим на конституційному рівні правом на отримання правової допомоги. Вона сформульована в статті 59 Конституції України наступним чином: « Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав». Дана аксіома, як ми бачимо, доповнена конституційним положенням про можливість надання державою безоплатної юридичної допомоги.

Виходячи з даної правової парадигми, можна прийти до висновку про існування таких положень, що утворюють концепцію правової допомоги в Україні:

1. Право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги має не відносний, а абсолютний характер (так як не може бути обмежена, скасована або призупинена внаслідок зміни режиму державного управління) і є загальним, тобто належить всім, незважаючи на різні відмінності, наприклад, соціальних, вікових, за ознакою громадянства тощо. Також і майнові відмінності між особами не можуть стати перешкодою для того, щоб володіти даним правом - в іншому випадку концептуальний принцип загальності права на отримання кваліфікованої юридичної допомоги перетворюється на фікцію.

2. Юридична допомога від держави має безоплатний характер. Держава надає громадянам не саму допомогу, а право на отримання цієї допомоги. Дійсно, гарантувати всім рівну можливість користуватись кваліфікованою правовою допомогою держава не може, та й не має, так як це пов'язано з досягненням соціальної рівності. Але створення центрів безоплатної правової допомоги та юридичних клінік дає можливість кожному, хто соціально незахищений отримати право на захист своїх інтересів. [2; с.456]

Якщо значна частина населення не може, наприклад, скористатися послугами дорогого адвоката (формально маючи на це право), то це несправедливо і тому слід внести відповідні зміни в концепцію надання

правової допомоги. [3; с.173] Зрештою, як зазначає О. Орлова (*Orlova, O. (2020)*) така ситуація, коли багато громадян не можуть розраховувати на отримання кваліфікованої допомоги, маючи право на це, суперечить Загальній декларації прав людини, прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1948 року, в якій регламентується, що кожна людина має право на соціальний порядок, при якому його права і свободи можуть бути повністю захищені. [4; с.77]

Зрозуміло, можна в порядку заперечення сказаного, вказати на те, що в нашій країні «у випадках, передбачених законом, юридична допомога надається безкоштовно». Однак це конституційне положення застосовується тільки до тих осіб, які є об'єктивно дискримінованими – особам з інвалідністю, хворим, безробітним тощо. Держава визнає те, що дані особи мають соціально незахищений статус і надає як право, так і можливість отримання безоплатної правової допомоги. Але ж далеко не всі громадяни є об'єктивно соціально незахищені.

Враховуючи вище викладене, ми пропонуємо доповнити концепцію надання правової допомоги, визначивши, що остання поряд з оплатним характером (коли допомога надається, наприклад, адвокатом, на основі укладеного з ним договором) і безоплатним характером, коли вона повністю надається за рахунок держави, може мати і пропорційно безоплатний характер, коли особа, її отримує, бере участь у витратах на її здійснення в тій мірі, в якій це йому дозволяють його доходи.

Це буде означати, як зазначає С. Хоссейні (*Hosseini S.A. (2020)*) перехід від формально-правового способу вирішення проблеми надання юридичної допомоги до соціально-правового. Соціально-правовий підхід до вирішення даної проблеми означає, на нашу думку, також і те, що спосіб її дозволу повинен бути не державним, а суспільно-державним. Певні суспільні структури, юридичні та фізичні особи повинні створювати фонди правову допомогу, здатні доповнювати витрати держави, спрямовані на забезпечення гарантованого правового захисту законних інтересів громадян України. [4; с.77]

Поряд з вищезазначеними особливостями існуючої концепції правової допомоги в Україні слід звернути увагу і на інші особливості, які пов'язані з положенням про надання безоплатної юридичної допомоги.

По-перше, формулювання статті 59 Конституції України щодо права на юридичну допомогу, оплачувану за рахунок держави, не дозволяє вважати це право конституційним правом, так як конституція не визначає перелік суб'єктів, які можуть цим правом користуватись, вказуючи, що це буде визначати закон.

По-друге, при даному підході безоплатна юридична допомога надається тільки на підставі формального віднесення суб'єкта до тієї категорії осіб, яка передбачена законом, а не на підставі того, що він дійсно потребує підтримки з боку держави (в силу, наприклад, що складних життєвих обставин). Порівняно висока витратність надання юридичної допомоги для держави виправдовує такий підхід, незважаючи на його явну недосконалість.

Вищезазначені особливості концепції надання юридичної допомоги породжують певний стандарт даного виду юридичної діяльності в нашій державі.

2. Стандарт надання юридичної допомоги в деяких зарубіжних країнах

Законодавство деяких зарубіжних країн передбачає і інший, в порівнянні з розглянутим вище національним, підхід (стандарт) в представленні безоплатної правової допомоги. Звернемося як приклад до Конституції Іспанії. Стаття 119 Конституції Іспанії сформульована наступним чином: «Правосуддя здійснюється безкоштовно у випадках, передбачених законом, а також в будь-якому випадку, коли особи, які беруть участь в судовому розгляді, засвідчать, що не мають достатніх коштів для захисту своїх прав та інтересів». Таким чином, підхід, який розділяє іспанський законодавець, полягає в тому, що безкоштовність правосуддя повинна бути забезпечена не тільки у випадках, передбачених законом, а й в тих випадках, коли особи, які беруть участь в судовому розгляді, пред'являть докази, що не мають можливості оплатити здійснення правосуддя.

Це важливе правове становище, зазначає Дж. Марті (*J. Marti-Parreno, E. Mendez-Ibanez, and A. Alonso-Arroyo (2016)*) - адже воно означає конституційну гарантію надання безоплатної юридичної допомоги не тільки малозабезпеченим громадянам, об'єктивно дискримінованим, чи соціально незахищеним особам, а й громадянам з порівняно високим рівнем доходу, якщо вони в цього дійсно потребують. [5; с.663]

Найбільшою мірою цей підхід реалізований, на наш погляд в Фінляндії. Ще в 1973 р в цій країні були прийняті Закон про державну юридичну допомогу та Закон про безоплатне судочинство, які закріпили обов'язок надання правової допомоги для малозабезпечених верств населення за муніципалітетами. У 1998 року обов'язок по створення системи юридичної допомоги був покладений на Міністерство юстиції Фінляндії. Нарешті, в 2002 році була проведена чергова реформа системи правової допомоги, в результаті якої:

- право на юридичну допомогу, оплачувану за рахунок держави, отримали не тільки незаможні громадяни, а й громадяни із середнім рівнем доходу;

- дана допомога громадянам перестала бути пов'язана рамками їх місця проживання, так як вона стала надаватися в будь-якому з шести судових округів Фінляндії, які тепер отримали значення округів юридичної допомоги.

Кожен з цих великих округів являє собою область, яка ділиться на 5-7 підлеглих округів, очолюваних державним бюро юридичної допомоги. До складу бюро входять головний державний юридичний помічник, юридичні помічники та інший персонал. Державні юридичні помічники є державними службовцями. Призначає на посаду державних юридичних помічників Міністерство юстиції Фінляндії. З числа головних державних юридичних помічників, які очолюють місцеві бюро, обирається строком на 5 років Директор служби юридичної допомоги, який керує всім округом. В даний час в країні діє 65 Бюро, в яких працюють 220 юридичних помічників. З урахуванням розгорнутих в малонаселених і віддалених районах філій місцевих бюро та пунктів прийому громадян Фінляндії створений ресурс юридичних кадрів, що дозволяє охопити системою надання юридичної допомоги близько 75% сімей Фінляндії.

Державна юридична допомога в Фінляндії включає в себе:

- повну або часткову оплату послуг юридичного помічника;
- оплату послуг з усного або письмового перекладу, які необхідні для розгляду справи;
- відсутність платежів за видачу судових рішень та документів інших офіційних інстанцій, які необхідні для ведення справи.

Крім того, за державний кошт оплачується компенсація свідкові, який запрошений одержувачем юридичної допомоги, а також інші витрати, пов'язані з наданням доказів, якщо вони необхідні для розгляду справи.

Рішення про надання державної юридичної допомоги приймається державними бюро юридичної допомоги. При незгоді заявника з рішенням бюро, він може оскаржити його в суді.

Більшість справ, за якими в бюро виявляється правова допомога, стосується цивільних або адміністративних правовідносин. В основному, це питання, що виникають при розлученнях, поділ майна, виплати аліментів, виконанні шлюбних контрактів, складанні заповітів, опису і розподіл спадщини, укладенні та виконанні договорів купівлі-продажу і трудових договорів, призначення і виплати допомог і компенсацій. Бюро також надає допомогу у кримінальних справах, яка становить до 25 відсотків від загальної кількості допомоги, що надається.

Юридичну допомогу не оплачують особи, чий дохід не перевищує 500 євро в місяць. Якщо дохід становить більше 500, але менше 650 євро для самотньої людини або менше 550 євро на кожного з подружжя, вноситься одноразовий платіж в розмірі 35 євро. Далі в залежності від доходу громадяни сплачують частину від вартості наданої юридичної допомоги таким способом. Частина вартості, яка оплачується, становить: 20% для одиноких громадян, які мають дохід 850 євро в місяць і для подружжя, що мають дохід 650 євро на кожного; 30% для одиноких громадян, які мають дохід 1 000 євро в місяць і для подружжя, що мають дохід 800 євро на кожного; 40% для одиноких громадян, які мають дохід 1200 євро на місяць і для подружжя, що мають дохід 1000 євро на кожного; 55% для одиноких громадян, які мають дохід 1300 євро на місяць і для подружжя, що мають дохід 1100 євро на кожного; 75% для одиноких громадян, що мають дохід 1400 євро на місяць і для подружжя, що мають дохід 1200 євро на кожного.[6; с. 39]

Якщо сума реальних грошових коштів заявника має частку понад у одинокої людини 1400 євро, а у подружжя 1200 євро на кожного, державна юридична допомога не надається.

Слід підкреслити, що державні юридичні помічники являються державними службовцями і отримують заробітну плату. Призначає на посаду державних юридичних помічників Міністерство юстиції Фінляндії. При відкритті вакантних місць, конкурс на посаду державного юридичного помічника становить від 10 до 30 осіб на місце. [7]

Таким чином, правові основи надання юридичної допомоги в Фінляндії забезпечують в даний час той самий пропорційно безоплатний характер, про який йшлося вище. У цій країні юридична допомога у всіх її формах - оплатній, пропорційно-оплатній і безоплатній - здійснюється державними юридичними помічниками.

Поряд з даною моделлю надання правової допомоги необхідно звернути увагу і на китайську модель надання правової допомоги населенню. Особливості цієї моделі полягають в наступному:

- Правова допомога в КНР (як і в Фінляндії) виявляється тим особам, які обґрунтовано звернулися з таким проханням і мають доказ того, що потребують правової допомоги для захисту своїх законних прав та інтересів, так як з економічних причин не в змозі оплатити.
- Поряд з судами і адвокатами в Китаї правова підтримка населення здійснюється і співробітниками системи Міністерства юстиції. Дані співробітники зазвичай надають нескладну правову допомогу, пов'язану з юридичними порадами, зі складанням документів, зі звичайними непроцесуальними пи-

таннями. У повітах і районах створюються центри правової допомоги відповідних адміністративних одиниць, які здійснюють безпосередньо роботу по правовій підтримці. На провінційному рівні сформовані вищі Центри правової підтримки, які здійснюють керівництво та координацію роботи центрів правової допомоги в підвідомчих їм нижчестоящих адміністративних одиницях. Центр правової допомоги при Міністерстві юстиції (створений у 1997 р) здійснює єдине керівництво або частково покриває вартість наданих правових послуг.

Правова підтримка таких громадян багато в чому покладена на судочинство і адвокатуру. Відповідно до положень Закону КНР «Про судочинство» 1995 р. низові народні суди (народні суди повітів, автономних повітів, міст, районів, підлеглих місту) делегують окремі повноваження створюваним ними народним трибуналам. У числі таких повноважень – перегляд листів населення, ведення прийому громадян. У своїй діяльності він спирається на Фонд правової допомоги. Фонд правової допомоги КНР акумулює грошові кошти з таких джерел як пожертвування і дотації, що надходять від підприємств, комерційних суб'єктів і приватних осіб. З метою отримання прибутку Фонд використовує покупку облігацій, акцій підприємств і цінних паперів. Таким чином, в Китаї застосовується (нехай і в певній мірі) суспільно-державний спосіб надання юридичної допомоги населенню, при якому, як вже нами зазначалося, використовуються можливості не тільки держави, але громадянського суспільства.

Висновки. Через переосмислення сучасних методів навчання юристів та використання юридичних клінік як базового досвіду різних практикуючих студентів вводиться поняття «юридична клінічна освіта», метою якого є надання студентам безкоштовних практичних навичок. Надавати правову допомогу населенню. Юридична клінічна освіта - це спосіб надання безоплатної правової допомоги масам шляхом навчання та інших форм практики на базі юридичних клінік в коледжах та університетах, щоб студенти могли набути навичок юридичної практики.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Дата зверення 9.10.2021 р)
2. Розенфельд Н.А Підвищення ефективності проходження виробничої практики студентами юридичних факультетів ВНЗ за рахунок організації проведення практики на базі юридичних клінік. Н.А. Розенфельд. Університетські наукові записки. Хмельницький університет управління та права. 2007. № 2 (22). С. 456–460.
3. Лоджук М.Т. Юридичні клініки в Білорусії та правове регулювання їх діяльності. М.Т. Лоджук. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського : матеріали Четвертої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8–9 листопада 2013 р.) ; відп. за вип. к. ю. н., доц. М.І. Пашковський ; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». О. : Фенікс, 2013. С. 173–176.
4. Orlova, O. (2020). Legal clinics at current stage of society development. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 38(2), 77-80. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/688>
5. J. Marti-Parreno, E. Mendez-Ibanez, and A. Alonso-Arroyo, "The use of gamification in education: a bibliometric and text mining analysis", *Journal of computer assisted learning*, 2016, vol. 32(6), pp. 663-676. DOI: <http://doi.org/10.1111/jcal.12161>
6. O.V. Isaenkova, "The Main Objective of the Legal Clinic: Protecting the Rights of the Poor or Skills of Students?" [Osnovnaia tsel' iuridicheskoi kliniki: zashchita prav maloimushchikh ili navyki studentov?], *Bulletin of Civil Procedure*, 2020, vol. 10(1), pp. 39-50. (In Russ.). DOI: [Advances in Economics, Business and Management Research](https://doi.org/10.24031/2226-0781-2020-10-1-39-50), volume 164 402 10.24031/2226-0781-2020-10-1-39-50
7. S. Gopalan S., and M.L. Paris, "Small Goes Global: The Internationalisation of Legal Education in Ireland", *Global Studies in Comparative Law*, 2016, vol 19, pp. 155-173. DOI https://doi.org/10.1007/978-3-319-29125-3_9